

## **FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING TARAQQIYOT BOSQICHLARI**

*Buxoro Innovatsion Tibbiyot Instituti Ingliz tili fanidan assistent*

*Saidova Nigora Amanovna*

**Annotatsiya:** Frazeologiya tilshunoslikning alohida sohasi bo'lib, ushbu maqolada biz frazeologik birliklarning semantik-grammatik va uslubiy xususiyatlarining taraqqiyot bosqichlarini tahlil va tadqiq qilamiz.

**Kalit so'zlar:** frazeologizm, frazeologiya, idioma, taraqqiyot, ibora, tilshunoslik, leksikografiya, paradigmatik va sintatik.

Tilshunoslikning boshqa sohalari singari frazeologiya ham o'zining shakllanish va taraqqiyot bosqichlariga ega. Jahon tilshunosligida frazeologiya tez taraqqiy etayotgan tilshunoslik sohalaridan biriga aylandi. Jumladan, birgina turkiyshunoslikda frazeologiyani sistemali ravishda o'rganish o'tgan asrning 40-50 yillarida boshlandi. Shu davrda turli tillardagi frazeologik birliklarni grammatik, leksik-semantik jihatdan o'rganish sohasida muhim yutuqlar qo'lga kiritildi. Turkiy frazeologiyaning boshlovchilari, shubhasiz R.K.Kenesboyev va Sh.U.Raxmatullayevdir. Ularning o'tgan XX asrda yuzaga kelgan tadqiqotlari turkiy frazeologiyaning shakllanishi va taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Shu davrda frazemalarni intensiv o'rganish sohasida muhim yutuqlar qo'lga kiritildi. Jumladan, G.X.Axunzyanovning "Idiomalar (tatar tili materiallari asosida tadqiqot)", Z.G.Uraksinining "Boshqird tili frazeologiyasi", M.F.Chernovning "Hozirgi zamon chuvash tili frazeologiyasi", N.Sh.Shammayevning "Ingliz va turkman tillaridagi frazeologik birliklarning chog'ishtirma tadqiqi" nomli doktorlik dissertatsiyasi, bir qancha monografiyalar, nomzodlik dissertatsiyalari, ilmiy maqolalar yaratildi. [1] Frazeologiya nazariyasining ilk tadqiqotchisi shveysar-fransuz tilshunosi Charl Ballidir. Olim o'zining ikki yirik asari "Stilistika ocherki" (1905) va "Fransuz stilistikasi" (1909) nomli asarlarida so'z birikmalari ya'ni frazeologizmlarni

tadqiq etuvchi maxsus boblar kiritilgan. U o'zining asarlarida frazeologik birliklarning ichki va tashqi belgilarini o'zaro farqlagan edi. U ilmiy tadqiqotida tildagi shunday birliklarning struktural xususiyatlari tashqi belgilari, semantik tabiati esa uning ichki belgilari hisoblanishini ko'rsatib o'tadi. Umuman olganda, frazeologiya keyingi yillarda tez suratlar taraqqiy etayotgan tilshunoslik sohaslaridan biriga aylandi. Bu soha juda ko'p mamlakat olimlarining diqqatida bo'ldi. Frazeologik birliklarning tabiati va hosil bo'lish usullari A.M.Babkin, Y.A. Gvozdev ishlarida uchraydi. Frazeologik birliklarning o'zaro sinonimik, antonomik, variantdoshlik, omonimik xususiyatlari M.N. Shanskiy, A.M.Melerovich, V.A. Yatselinka ishlarida keng tahlilga tortilgan. Iboralarning morfologik strukturasi paradigmaticasi haqidagi ilmiy asoslangan nazariyalar V.P.Jukov, A.M. Chepasova, L.V.Selgetkova, tomonlaridan tadqiq qilingan. Frazeologik birliklarning gap tarkibidagi sintaktik vazifalari S.G.Gavrin, L.A.Kim, O.V.Shovkunova ishlarida ko'rsatib berilgan. Iboralarning qiyosiy, qiyosiy-tipologik tahlil masalalarini Y.P.Solodub, R.I.Popovich ishlarida ko'rish mumkin. Baynalminal frazeologiya masalalari V.V.Akfenko, E.M.Solodukaning ilmiy asarlarida asoslab berilgan. Ularning ishlari asosan ingliz va rus tillarida qiyosiy tipologiyasiga qaratilgan. Bunda frazeologik birliklar ikki til misolida tahlil qilingan. O'tgan XX asrning so'nggi qirq yilida hamdo'stlik mamlakatlarida frazeologiya sohasida ilmiy qimmatga ega bo'lgan yuzlab ishlar yuzaga keldi. Ozarbayjon tilshunosligida bu sohada K.Y.Aliyev, G.A.Bayramov, A.Gurbanov kabi olimlar ilmiy izlanishlar olib borib, frazeologiya ilmining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar. Frazeologiya tilshunoslikning alohida mustaqil sohasi sifatida shakllandi. Taniqli frazeolog olim N.N.Amosova to'g'ri ta'kidlaganidek "bu lingvistik sohaning shakllanishi va taraqqiyoti ko'plab frazeolog olimlarning turli tillar bo'yicha olib borgan tadqiqoti samarasidir" [2]. Tilshunoslikning keyingi taraqqiyotida frazeologiya sohasida ko'plab tadqiqotlar amalga oshiriladi. Tilshunoslikda frazeologiya fanining rivojlanish tarixini uch davrga bo'lib o'rganish mumkin:

1. **XVIII** asrning o'rtalaridan **XX** asrning 30-yillarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davr frazeologik tadqiqotlarning yo'lga qo'yilishidir. Birinchi davrda yetuk tilshunos olimlar M.V.Lomonosov, V.I.Dal, A.A.Shaxmatovlarning ilmiy faoliyati rivojlandi va sohaning shakllanishida poydevor vazifasini o'tadi. O'sha davrda frazeologiya, leksikografiya, ya'ni amaliy lug'atshunoslik obyekti bo'lib xizmat qilgan va asosan frazeologik birliklarning lug'atlarda aks ettirishi, ularning ma'nosini, etimologiyasini izohlashga alohida ahamiyat berilgan.

2. **XX** asrning 30-50 yillari frazeologiya sohasining rivojlanishida ikkinchi davr hisoblanadi. Bu davrni frazeologiyaning mustaqil lingvistik soha sifatida shakllanishi davri ham deyish mumkin. Bu davrda yetuk tilshunos olimlar Y.D.Polivanov, V.V.Vinogradov, S.I.Abakumov, G.K.Danilov, G.O.Vinokur, A.I.Yefimov kabi tilshunoslar frazeologiya sohasida samarali mehnat qilib, qator ilmiy asarlar, monografiya, darsliklar nashr ettirilgan.

**XX** asrning 60-yillaridan boshlab hozirgacha frazeologiya sohasining uchinchi davridir. Bu davr frazeologik tadqiqotlarda va metodlarning qo'llanishi, frazeologik nazariyalarning rivojlanishi bilan bog'liq. Bu davrda ko'plab tadqiqotlar yuzaga keldiki, frazeologiya alohida soha sifatida tilshunoslikda o'z o'rnini va mavqeiga ega bo'ldi. Prof. Y.A.Malinovskiy "XX asrda frazeologik nazariyasining shakllanishi" nomli monografiyasini yaratdi. Monografiyada olim **XX** asrda frazeologik ta'limotning shakllanish tarixini 4 davrga bo'ldi:

1. **XX** asr boshlarida rus tilshunosligida vujudga kelgan frazeologik ta'limot (1900-1920yillar)

2. Ulug' vatan urushigacha bo'lgan davrda rus tilshunosligida frazeologik ta'limotning taraqqiyoti (1920-1940yillar)

3. **XX** asrning 50-60 yillarida rus tilshunosligida frazeologik ta'limotning rivojlanishi;

4. **XX** asrning 70-80 yillarida rus tilshunosligida frazeologik ta'limotning taraqqiyoti. Frazeologiya sohasining alohida fan sifatida rivojlanishida

V.V.Vinogradovning xizmatlari salmoqlidir [3]. U o'zining ilmiy asarlarida frazeologizmlarni uch sinfga bo'ladi:

1. Frazeologik chatishmalar.
2. Frazeologik qo'shilmalar.
3. Frazeologik birlashmalar.

Frazeologizmlarning birinchi guruhi komponentlarining ma'nolari butun birliklarining ma'nolariga aloqador bo'lmagan birliklardir.

Masalan: Heavy father- teatr asaridagi asosiy rol; to kick the bucket-o'lmoq; red tape-byurokratik metod, kabi frazeologizmlardir.

Frazeologik chatishmalar ma'nosi butunlay o'zgargan so'z birikmasidir. Ammo frazeologik qo'shilmalardan farqli o'laroq ularning ma'nolari tarkibiy qismlarining ma'nolaridan anglashilmaydi.

Frazeologik qo'shilmalar ma'nosi bir butun frazeologizmning frazeologik ma'nosidan anglashiladigan frazeologizmlardir. Metaforaga asoslangan ma'no ko'chish aniq va oydindir. Frazeologik qo'shilmalarning leksik komponentlari eng turg'un iboralar hisoblanadi.

Masalan: to look a gift horse in the mouth (to examine a person critically; to find fault with smth one gained without effort); to ride the high horse (to behave in a superior, haughtily, overbearing way); a big bug (a person to importance); to fish out of the water ( a person situated uncomfortably outside his usual or proper environment).

Frazeologik material murakkab va ko'p aspektli bo'lgani uchun keyingi yillarda u turli xil metodlar, usullar yordamida o'rganilmoqda. Bu o'rinda frazeologik birliklarni o'rganishning quyidagi metod va usullarini alohida ta'kidlashga to'g'ri keladi:

Identifikatsiya metodi. Uning yirik vakillari sifatida yetuk tilshunos olimlar Sharl Balli va A.VKuninlarni aytib o'tish joiz.

Kontekstologik metod. Uning vakili N.N.Amosova bo'lib, asosan matnlar tarkibida keladigan frazeologik birliklarni o'rgangan.

Shuningdek, variatsion metod (V.L.Arxangelskiy), frazeologik applekatsiya metodi (V.P.Jukov), Struktural-tipologik metod (L.I.Rayzenon, Y.K.Avaliani, Y.P.Solodub), komparativ metod (S.G.Gavrin), iboralarni semantic doiralar asosida o'rganish metodi (M.G.Tashev), Leksema va frazemalarni denotativ va konnotativ semalarga ajratib o'rganish metodi (M.M.Kopilenko) kabilar [4]. Yuqorida sanab o'tilgan metodlar bir birini to'ldiradi va frazeologik birliklarning xilma-xil turlari, paradigmatic va sintagmatik xususiyatlarini, valentlik imkoniyatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi [5].

Frazeologik birliklar mazmun planga ko'ra leksik birliklarga yaqin turadi, ifoda planiga ko'ra ular sintaktik birlik (so'z birikmasi, gap)larga yaqindir. Ammo frazeologik birliklar so'zga ham, so'z birikmasiga ham, gapga ham to'liq ma'noda teng emas.

Frazeologiya masalalarini o'rganish, bu sohani tadqiq etish, uning mustaqil lingvistik soha sifatida shakllanishiga sabab bo'ldi. Tilshunoslik fanini nazariy va amaliy jihatdan boyitdi. Lekin bundan frazeologiya sohasiga doir o'rganilmagan muammolar qolmadi degan xulosa chiqarmaslik kerak.

Frazeologizm atamasi turkiyshunoslikda ham turlicha ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qilgan. XIX asrda yashagan turkiyshunos olim Mirza Kozimbek o'sha davr analaridan kelib chiqib, rus tilida yozilgan boshqa tasviriy grammatikada bo'lganidek o'z asarida "fraz" so'zini "jumla", "gap" ma'nosida qo'llagan. [6] Frazeologik birikma deyilganda esa so'zdan yirik til birliklarini tushungan.

Ozarbayjon tilshunoslari B.Cho'ponzoda va F.Og'azoda "Turk tili grammatikasi" asarida til ilmning bo'limlari haqida fikr yuritib, "Semasiologiya", "Stilistika" atamalari bilan birga o'sha davrda tilshunoslikda keng qo'llanishda bo'lgan "idiomatizm" so'zini ishlatgan. Frazeologiya tilshunoslikda nisbatan yosh sohalardan biridir, chunki uni sistemali ravishda o'rganish, frazeologik birliklarning semantic-grammatik funksional xususiyatlarini o'rganish XX asrning 40-50 yillaridan boshlandi. Frazeologik birliklarning funksional jihatdan so'zga yaqin ekanligini hisobga olib, ayrim tilshunolar ularni leksik so'z birikmalari yoki leksik birliklar deb hisoblaganlar hamda sintaksis yoki yasalish sohalarining o'rganish obyekti doirasiga kiritganlar. Turkiyshunoslikda ham

frazeologiya doirasini tor va keng ma'noda tushunish ham davom etmoqda. Frazeologizmlarga keng ma'noda barcha turg'un birikmalar (maqollar, matallar, idiomatik birliklar, ularning noidiomatik turg'un frazeologik guruhlar va juft so'zlar) kiradi. Ularning birlashtiruvchi umumiy xususiyati turg'unlik va tilda tayyor holda mavjudligidir. S.K.Kensboyev frazeologiyani tor ma'noda tushunish uchun bevosita asos bo'ladigan guruhlarini alohida ajratib ko'rsatgan. Frazeologiya sohasida qiyosiy-tipologik tadqiqotlar olib borish frazeologiyaning umumnazariy muammolarini hal etishga keng yo'l ochadi. Umuman olganda frazeologik birikmalarning shakllanish manbalarini etimologik jihatdan tahlil etishga nisbattan ancha keng mazmunga ega. Bu umumfilologik muammo bo'lib, eng qadimgi, dastlabki filologik modellarning shakllanish bosqichlarini aniqlash mumkin semiotik masala sanaladi [7]. Frazeologik birikmalarni turli narsa, hodisa va joy nomlari, kishi nomlari bilan bog'liq o'rganish ham hozirgi zamon tilshunosligida dolzarb masalalardan sanaladi. Til tadqiqotchisi D.Niyazmetova "Ingliz tilida oziq-ovqat komponentli frazeologizmlarning lingvistik tadqiqi" (bibliya materiallari) maqolasida frazeologizmi lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlashda, lug'atlarni tahlil qilishda lingvistik tahlil va statistik metodlar qo'llanishini kuzatish mumkin. Kasbga oid frazeologik birliklar so'zlashuv nutqidan tashqari (badiiy usulda) nutqda ham ko'p uchraydi. Ular badiiy asar tilini boyitadi, uning obrazlilikini hamda emotsional-ekspressivligini ta'minlaydi.

Masalan: **baker** – **nonvoy**; shu so'z bilan kelgan frazeologik birliklar; **to spell the baker**; **baker's dozen**; **to candlestie maker**; **pull maker**.

- Mrs.Yoe has been out of a dozen times, looking for you pip. And she's out now, making it a **baker's dozen**. (Ch .Dickens)

**Hunter-ovchi**; **lion hunter**.

- They could see the tall figure and loose many of the **lion hunter** dominating the little group. (Hemingway)

**Nurse** – **dry nurse**

- But , didn't you tell me you were going to make a genius of him? I know what that means.

You will **dry nurse** him tell some day he is able to understand you. (H.de Balzak)

Umumtilshunoslikda frazeologiya alohida soha sifatida shakllanib, keyingi yillarda uning o'rganish obyekti kengaydi. Frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari tadqiq etilib, uning taraqqiyot bosqichlari belgilandi. Taraqqiyot bosqichlarining har birida frazeologik birliklarning ma'lum bir til doirasida semantik, leksik, grammatik xususiyatlari alohida tahlil qilindi. Shuningdek, frazeologik birliklarning uslubiy maqsadlarda ijodiy foydalanish usullari adabiy til normasiga yangi shakllanayotgan frazeologiya ilmining rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shiladi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.**

1. Abdullayev A. "O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – T.: fan. 1983.
2. Jo'raeva M. Fransuz va o'zbek ertaklarida moddalik kategoriyasining lingvo-kognitiv, milliy-madaniy xususiyatlari. Filol.fan.dok.diss. avtoref.- T.: 2017 - 87b.
3. Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika.- M. 1986, -146b
4. Mamatov A. Frazeologik stilistika masalalari -T.:O'qituvchi. 1991. - 120 b
5. Abduraximov M. Qisqacha o'zbekcha-ruscha frazeologik lug'at -T.: o'qituvchi 1980. -184b.
6. Axmanova O.S. «Словарь лингвистических терминов». – М.: SE 1966. – 606b.
7. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. T.: o'qituvchi. 1985. – 144 b